

НОВІ ФАКТИ БІОГРАФІЇ ЛЕОНІДА МАСЛОВА

Богдан КОЛОСОК

Леонід Миколайович Маслов-Сирокомля¹ — найвизначніший український дослідник архітектури Волині міжвоєнної доби. Спеціалістам добре відомі його праці, зокрема книги «Архітектура старого Луцька» (1939 р.), «Дерев'яні церкви Холмщини та Підляшшя» (1941 р.), статті «Любартів замок у Луцьку» (1937 р.), «Старі муровані божниці на Волині» (1937 р.) та деякі інші, що були доступними для ознайомлення. Проте досі не написана біографія дослідника, а на Волині ходять суперечливі чутки про долю його та його сім'ї.

Старожили міста Луцька, де він перед війною мешкав, нічого не могли сказати про його долю після 1939 р. Найбільш обізнаною здавалась Віра Олександрівна Огибовська, яка вважала, що в його доньку попала бомба, а він теж загинув під час війни².

Кілька рядків біографії Л. Маслова з повідомленням про його розстріл у Рівному в 1943 р., що вміщені в раніше мало доступній для нас «Енциклопедії українознавства», не стримують бажання пізнати більше про цю талановиту людину. Спілкування з українською діаспорою, зокрема дружиною Леоніда, дає змогу відомості з архівів України доповнити спогадами і скласти його короткий життєпис.

Леонід народився 18 квітня 1909 р. в Катеринославі (Дніпропетровську) в сім'ї правника Миколи Васильовича Маслова (1880—1942 рр.). Громадська позиція та творче кредо Леоніда стають більш зрозумілими на тлі долі його батька, хоча обидва вони були яскравими особами.

Микола Васильович Маслов родом був з міста Лубни Полтавської області. За діяльність в петербурзькій Українській Студентській громаді³ йому було заборонено проживати в Україні⁴. Отримав юридичну освіту. Жовтнева революція надає йому можливість разом з дружиною, сином і дочкою Азою поселитися в Києві, де він стає членом уряду УНР⁵. Після загрози Української держави в 1920 р. вимушений був емігрувати до Польщі, де спочатку поселяється у Влоцлавеку біля Варшави. Намагання жити в Україні привели Маслових до Луцька, де вони мешкали по вул. Болеслава Хороброго, № 15 (нині вул. Волі)⁶. Працюючи в Луцьку адвокатом, він займався політичною діяльністю, відстоюючи інтереси українців. Брав активну участь в діяльності Волинського Українського Об'єднання, входячи до його керівних органів⁷. Був обраний сенатором від Волині до польського сейму (парламенту). Жителька Луцька Ірина Левчанівська стверджувала, що це сталося 1928 р., «Енциклопедія українознавства» — що був сенатором в 1930—1935 рр., а Євгенія Маслова — що був сенатором дві каденції по п'ять років кожна. Відомо, що вибори відбулися в 1928, 1930 і 1935 роках. Звідси робимо висновок про перебування Миколи Маслова в парламенті в 1928—1935 рр. Декретом міністра Міністерства Релігійних Визнань

і Освіти від 2 червня 1931 р. його було призначено державним управителем маєтку Луцького Православного Братства Чесного Хреста. Залишався на цій посаді ще в кінці 1937 р.⁸ В перший же місяць приєднання Західної України до СРСР Микола Васильович разом з іншими інтелігентами був заарештований і згодом з Луцької тюрми вивезений у напрямку Києва⁹. Ніби це сталося 30 травня 1940 р. Якийсь час його тримали в Здолбунові, де дочці Азі вдалося його побачити перед наступним переселенням¹⁰. Помер на заслання в Казахстані в 1942 р.¹¹

Інженер-архітектор Леонід Маслов.
Фото публікується вперше

Леонід Маслов свій перший ступінь освіти здобув у м. Влоцлавек в 1929 р., закінчивши природничо-математичний відділ гімназії. Існують розбіжності у відомостях, до якого вищого учбового закладу він поступив і який закінчив. Його дружина свідчить, що це був архітектурний відділ Варшавської політехніки. Про «його колег з Варшавської політехніки» пише Збігнев Ревський. Проте в наведеному там документі, складеному керівництвом його студентської практики, але підписаному також і Леонідом, значиться відділ архітектури Краківської політехніки. Згідно з службовою довідкою, з 1937 р. Леонід Маслов студентську практику проходив протягом двох років у міському управлінні Луцька (магістраті). Перший раз в 1931 р. при дирекції публічних робіт, другий — в 1933—1934 рр. при міському управлінні на реставраційних роботах Луцького замку.

17 липня 1933 р. волинський консерватор доктор Юзеф Дуткевич, керівник будови (консерваційно-реставраційних робіт на Луцькому замку) С. Кнітко та Леонід Маслов склали наступну угоду: «Леонід Маслов — студент відділу архітектури Краківської політехніки — з дня 18 липня 1933 р. прийнятий як практикант при консерваційних роботах замку. Пан Маслов буде провадити дослідницьку працю, пов'язану з архітектурою давнього замку (відкопування фундаментів, давніх споруд, обміри, складання планів). Цю працю п. Маслов буде виконувати від імені консерваторського управління як практикант безкоштовно»¹².

Можливо, що були помічені здібності студента, і скоро йому на вимогу головного архітектора міста Тадеуша Садковського передають керівництво ділянкою робіт. Записи в «Щоденнику робіт» певний час став вести також Маслов. Почерк він мав закруглений з лівим нахилом, імовірно, був лівшею.

Цікаво, що в своїй розписці в щоденнику про отримання від Тадеуша Садковського вузькоколійки, тачки та інших матеріалів і пристроїв практикант датує цю подію з помилкою в два роки: «Dnia 31 sierpnia 1931». Це при тому, що щоденник почали 22 травня 1933 р., а сусідні записи

також датуються 1933 р. Ображений С. Кнітко поруч з підписом Л. Маслова дописує «студент-практикант», а згодом намагається довести недостатню підготовленість студента для керівництва роботами.

15 вересня 1933 р. С. Кнітко пише рапорт на ім'я Т. Садковського, де нагадує про свої застереження щодо відповідності кваліфікації та фаховості студента «поза архітектурними знаннями». За спостереженнями С. Кнітко, 5 вересня студент «невідповідно і нефахово керував земляними роботами при підсипанні валу поруч вежі Свидригайла, а також невідповідно і не у властивий спосіб в невідповідній місці супроти розпоряджень» С. Кнітка. «Стверджую, що усі земляні роботи, керовані Л. Масловом, не відповідають цілям і виконані незадовільно, без потреби і з браком будь-якої фаховості! Більше того, 14 вересня п. Маслов не виконав мого розпорядження закінчити обміри замкових об'єктів, відмовляючись нехотінням! Робітники вимагають винагороди за виконану за вказівкою Л. Маслова непотрібну роботу». Чіткий на початку запису почерк С. Кнітка наприкінці став помітно гіршим¹³.

6 жовтня на вимогу віце-президента міста Луцька Буховського Л. Маслов здав роботи при консервації замку Вацлавові Серпинському, а 28 грудня 1933 р. щоденник знову почав вести С. Кнітко.

Значно пізніше у своїй праці «Архітектура Старого Луцька» Леонід Маслов згадав про обміри луцької єврейської божниці, виконані влітку 1933 р. разом, як він пише, з архітектором Сагайдаківським. Зауважимо, що Валеріан Ананійович Сагайдаківський був лише на 7 місяців старший за Леоніда і не міг на той час бути архітектором, а був лише студентом. Проте вже тоді, досліджуючи цю споруду, що має оборонну вежу, вони дійшли важливого висновку, що її «нижні частини творять органічну цілість із головною залею й були одночасно з нею збудовані»¹⁴.

У Варшавській політехніці зберігаються 8 креслень обмірів луцької єврейської божниці (ситуаційний план, план, перерізи, фасади, деталі споруди), які підписані 12 грудня 1934 р. Леонідом Масловом і Валеріаном Сагайдаківським¹⁵. Знаходження цих креслень в учбовому закладі може свідчити про те, що виконувались вони як навчальні завдання студентів.

Звертає увагу те, що між обмірами і чистовим кресленням, яке здійснювалось, мабуть, у Варшаві за чернетками, пройшло більше року. Можливо, що Маслов в книзі помилився на один рік з датуванням обмірів.

Цілком можливо, що молодого спеціаліста мало захоплювали земляні роботи. Але більш схоже на те, що поміченому нами конфліктові сприяв С. Кнітко, який у такий спосіб захищав своє робоче місце.

З архівних записів видно, що під час цієї студентської практики на реставраційно-консерваторських роботах Луцького замку Леонід Маслов здобув значний практичний досвід. Він був матеріально відповідальною особою, в певних межах визначав характер виконуваних робіт підлеглими йому робітниками, вів облік цих робіт, обмірював деякі частини замку, замальовував його. Без сумніву, його робота мала і дослідницький характер. У вільний від договірних обов'язків час він за своєю ініціативою фотографував та обстежував волинські церкви та інші пам'ятки архітектури.

Про своє захоплення ними та сумлінне ставлення до набуття професійних знань свідчить те, що вже в 1934 р. в числах 25 і 26 газети «Українська нива» з'являється його стаття «Пам'ятки архітектури старого Луцька», в якій він ділиться зібраними відомостями про пам'ятки і деякими вже власними спостереженнями. В першому з чисел наведені загальні відомості про замок Любарта і звертається увага на спільні риси Луцького замку з українськими фортифікаціями Галицько-Волинської держави та подібність деяких деталей брами цього замку із замком у Черську. В наступному числі йдеться про старі церкви: Дмитрівську, Івана Богослова, Покровську, Чесного Хреста. Текст закінчується обнадійливим «далі буде». Але знайти продовження в цій газеті мені не вдалось. Можливо, це пояснюється тодішніми політичними обставинами — публікації українською мовою та ще й про українську спадщину владними відомствами не заохочувались.

Таким чином, Леонід Маслов разом з Анатолієм Дублянським, який того ж 1934 р. опублікував книжку «Луцьк. Історичний нарис», започаткували відродження на Волині україномовного викладу досліджень архітектурної спадщини із завданням пропаганди української культури. Цим вони протиставили себе офіційному режиму і вели цю боротьбу вдвох до вересня 1939 р. При цьому Леонід став одним із перших професійних архітекторів, який публікував свої праці українською мовою.

Після ускладнень у співпраці з газетою «Українська нива» він звертається до щомісячника «Znicz», що виходив у Луцьку, де 1935 року публікує статті «Bożnica w Łucku», «Cerkiew Iwana Bohosłowa w Łucku», «Cerkiew na Czernczycach».

Після закінчення політехніки з вересня 1935 р. по січень 1937 р. Леонід працює заступником керівника робіт на будівництві повітового староства в Любомлі й активно збирає матеріали про навколишні монументальні архітектурні споруди. Співпрацює з львівським Національним музеєм, пише статті до різних газет і журналів. У статті «Наукова вусієчка Tarasa Szewczenki na Wołyni» («Наукова подорож Тараса Шевченка на Волинь») у щомісячнику «Znicz» детально розповідає про роль українського велетня в роботі «Временной комиссии для разбора древних актов» та про його перебування на Волині.

Статті молодого інженера-архітектора стали публікувати, інші періодичні видання. Зокрема «Життя і знання» вмістило історико-архітектурну розвідку про церкву Чесного Хреста в Луцьку (число 3 за 1936 р.), а «Церква і нарід» — статтю «Дві церкви в селі Старі Кошари на Ковельщині» (число 5 за 1936 р.).

Плідним для молодого дослідника був 1937 рік. Він зав'язує ділові стосунки зі львівськими видавництвами. У щомісячному часописі з краєзнавства і туризму «Наша Батьківщина», якого з початку року став редагувати син відомого українського літературознавця, фольклориста і поета, пізніше академіка Академії наук України — Степан Васильович Щурат, — з'являються статті Леоніда «Старі муровані божниці на Волині» (число 3), «Церква св. Трійці в Межириччі Острозькому» (число 6), «Дві церкви на козацьких могилах» (число 11), а в журналі «Наша культура» — стаття

«Любартів замок у Луцьку». Усі ці праці засвідчують зрілість науковця. В кожній темі, яку він розробляє, йому вдається поглибити знання про досліджувані явища.

На прикладі найзначніших божниць Волині (з Любомля, Мацеїва, Степані, Луцька, Острога, Дубна) він розглядає роль божниць у містобудівній композиції, їх об'ємно-просторову структуру, функційне зонування, конструктивні та декоративні елементи, специфіку та спільності порівняно з православною архітектурою. Збереглися деякі фотографії з обстежуваних автором споруд. Ця праця набуває ще більшого значення тим, що більшість описаних у ній божниць вже не існує, а інші знаходяться в перебудованому вигляді.

Грунтовністю виділяється стаття «Любартів замок у Луцьку». Її тема мала бути йому особливо близькою, бо з Луцького замку він починав своє трудове життя і професійне знайомство з архітектурною спадщиною. Стаття починається з огляду праць, які внесли щось нове у вивчення замку, далі аналізуються історичні передумови його будівництва, зі знанням справи описуються конструктивні особливості фортеці, робиться спроба з'ясувати коли і ким вона була споруджена. При цьому він шукав як джерела запозичень, так і місцеве коріння в будівельних традиціях. Деякі його висновки відмінні від висловлених його наставником по практиці Ю. Дуткевичем.

У 1937 р. Леонід Маслов переходить на посаду секретаря технічного відділу міського управління Луцька з оплатою 150 злотих на місяць, а 17 жовтня пише заяву про звільнення у зв'язку з отриманням посади будівельного референта в міському управлінні Рівного¹⁶. Разом з тим бере участь у різноманітних виставках та конкурсах архітектурних проектів, що проходили на Волині та за її межами.

Відомо про його участь в 84-му конкурсі Спілки архітекторів Речі Посполитої на проект костюлу в Яновій Долині, що відбувся в 1937 р. Проект виконувався разом з Юзефом Анджеєвським і був закуплений¹⁷. У травні Маслов бере участь у XI виставці Українського мистецького гуртка «Спокій», що була організована у Варшаві. В каталозі цієї виставки під номерами від 52 до 56 значаться проекти Леоніда Маслова. Це були: «Проект одnobанної церкви», «Проект п'ятибанної церкви», «Проект дому для одної родини», «Проект дому для бездітного подружжя», «Проект дому для одної родини»¹⁸. На перспективному графічному зображенні бачимо двоповерховий будинок. У нього плоский дах. Об'ємно-просторова композиція будується на грі прямокутних об'ємів-ризалітів. На чистій поверхні стін вертикальні та горизонтальні вікна вказують на різну функцію приміщень. Образ будинку є характерним для популярної того часу мистецької течії раціоналізму. В Луцьку подібним до нього є власний будинок інженера-архітектора Сергія Тимошенка, збудований ним 1935 р. (вул. Ярошука, 16).

Активна проектна діяльність на якийсь час відірвала Леоніда від досліджень з історії архітектури. Нам відома лише одна його публікація з 1938 р. — «Замок у Кременці» в частині 1 журналу «Наша Батьківщина», хоча інші статті можуть знаходитись у таких виданнях як «Дзвін», «Наша хата» та деяких інших, які зберігались до недавнього часу в «спецхранах».

У 1939 р. при часописі «Наша Батьківщина» Степан Щурат започаткував «Квартальник Нашої Батьківщини» з тим, щоб «облегшувати б туристові пізнавати цілі окремі регіони рідного краю, міста й містечка, історичні місцевості й важніші пам'ятки нашої минувщини». Відкрила цю серію невелика монографічна праця Леоніда Маслова «Архітектура Старого Луцька». В ній вперше спеціалістом-архітектором розглядались найважливіші давні споруди міста. Спочатку він приділив увагу замку, потім православним храмам, католицьким, євангелічній кірсі, єврейській божниці, караїмській кенасі, а після цього — світській архітектурі. Книжка закінчується розгорнутою оцінкою стилістики пам'яток та можливих впливів, якими зумовлені їх планувальні структури та форми.

2 червня 1939 року Леонід одружився з Євгенією Іванівною — дочкою двоюрідного брата Анатолія Дублянського, — з якою познайомився в Луцьку і яка 24 грудня 1941 р. народила йому дочку Віру.

Восени 1939 р. Леонід разом з дружиною привіз Степану Щурату свій новий рукопис для публікації в «Нашій Батьківщині». Це було перше очне знайомство автора з редактором і видавцем його творів. До того випадку вони лише листувались. За висловленими в 1989 р. Щуратом споминами Леонід мав гарну дружину і вони справляли враження вдалої пари, здатної прожити довге щасливе життя. Арешти інтелігенції, в тому числі батька Леоніда, стали серйозною загрозою їх майбутньому і примушували думати про життєву безпеку для молодого подружжя.

Рукописом, який вони привезли, була стаття «Почаївська гора. Архітектурний нарис». Її так і не встигли надрукувати. Рукопис має 36 написаних від руки сторінок тексту з посиланнями в кінці на 43 джерела. Джерелами також є архівні документи, які до того лише частково залучалися до наукового обігу. Щоб з'ясувати, чи відомі вони сьогодні, потрібен додатковий аналіз статті. Текст супроводжують план та переріз архітектурного комплексу монастиря «Почаївська Лавра», а також 17 світлин розміром 9 x 12 см. За якістю світлини не відповідають сучасним видавничим вимогам.

Весною 1940 р. вивезли до табору в Середню Азію матір Леоніда, звідки вона вже не повернулась¹⁹. Логічно думати, що подібна доля чекала сина. Перед Новим 1940 р. він, імовірно з дружиною, перейшов кордон окупованої німцями Польщі²⁰. Після короткого перебування у Варшаві опинився в Кракові, де працював, за свідченням дружини, «як міський архітект». Збереглась його фотографія з документу того часу.

Його тягло на українські землі. Вільний час він використовував для поїздок на Лемківщину, в околиці Книриці (Милик, Тилич), на Холмщину та Підляшшя. У цих поїздках фотографував, обміряв церкви та описував їх історію. Наслідком деяких його експедицій стала видана в 1941 р. в Українському видавництві Кракова книжка «Дерев'яні церкви Холмщини та Підляшшя». Вона невелика — має всього 20 сторінок тексту з ілюстраціями. Цією книжкою він намагався зробити першу спробу заповнити білу пляму на сторінках української історії архітектури — описати архітектуру храмів на лівому березі Західного Бугу — на Забужжі.

Книжечка побудована за схемою наукових праць. У ній автор розповідає про стан досліджень, а точніше їх відсутність, про ставлення до української архітектури царського уряду, а потім польського, про перебудови та руйнування храмів. Опис пам'яток ведеться за типами від простокутних, завершених двоспадовими дахами, до більш складних за формою. Тут же називаються села, де були втрачені певні типи пам'яток. Далі аналізуються конструкції та елементи будівель. Значна увага приділена дзвіницям. В підсумках зроблені широкі узагальнення щодо місця архітектури Холмщини і Підляшшя в архітектурі України.

Текст супроводжується 11 малюнками церков в Жешинцях, Горостинях, Кокиєві, Сичині, Вітуліні, Городку, Терebinі, Тишівці, Голешеві, а також кресленнями елементів храмових споруд. Характер малюнків свідчить про те, що зроблені вони з фотографій, у тому числі й архівних. Дві з них були виконані Арсеном Річинським.

Чіткий виклад теми робив дану працю доступною кожному читачеві, на що, очевидно, і розраховував автор.

До того ж часу належить проект церкви для села Команчі на Лемківщині, поблизу кордону з Словаччиною.

У вересні 1941 р. Маслов з дружиною переїжджають в Здолбунів на Рівненщину до батьків Євгенії, де він працював інженером і одночасно викладав у рівненській будівельній школі. Незважаючи на небезпеку і складності з поїздками, спілкувався з науковцями та видавцями із Києва та Львова. З таких поїздок як великі скарби привозив старі книжки. Серед них був один з томів «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. Отримав нагороди за участь в конкурсі на кращі проекти меблів з застосуванням народних мотивів, що відбувся у Львові.

Вночі 17 липня 1943 р. Леоніда Маслова, як закладника у відповідь на акцію рівненських підпільників, заарештовують гітлерівці й тримають у місцевій в'язниці. Побачення з в'язнями не дозволялось. Їх розстріли чинились кожних два тижні. Робилось це поблизу міста. Життя молодого, повного творчих задумок Леоніда було насильницьки перерване правдоподібно 17 серпня 1943 р.²¹

Зараз ще важко сказати, скільки неопублікованих рукописів збереглося і скільки вже опублікованих праць інженера-архітектора і дослідника розкидано по світу. Йому вдалося опублікувати лише частину своїх студій архітектурної спадщини України. Один з власних архівів з численними світлинами, записами і кресленнями, залишився в покинутій хаті в Здолбунові.

Цікавими для нас є згадки про безумовного патріота і трударя. Їх поки небагато. Наведемо оцінку, що дав йому Збігнев Ревський — волинський консерватор, який прийшов на цю посаду на зміну Юзефу Дуткевичу. «...Пам'ятаю як культурного, добре вихованого архітектора українця. Робив враження поміркованого українського патріота. Був сином польського сенатора з української партії співпраці з передвоєнним, так званим санаційним консервативним урядом, досить до цього часу нелюбимим, також і мною. Але в співпраці з Масловим нічим то нам не перешкоджало. Не знаю, що з ним сталося. Ніколи після 1939 р. про нього не чув. Думаю, що загинув, але

хіба не від польської руки, бо мав добрі стосунки. Якщо не виїхав з Луцька в 1939 р., де жив він і родина, то мав шанси загинути без вісті. Коли б виїхав за кордон, то може про нього через знайомих щось було б відомо. Може його колеги з варшавської політехніки щось могли знати, чи чути»²².

До політичної оцінки діяльності Маслових, в тому числі й Леоніда, схилилась Ірина Левчанівська. Вона, по суті, засуджує Миколу Маслова, а разом з ним і сина, за те, що Микола не входив до Українського Національно-демократичного об'єднання (УНДО), а «значить був не від партій, а від влади». За її словами, Маслови розбивали український рух, а тому вона ніколи з ними не спілкувалась.

Не беремося судити, в якій політичній партії міжвоєнної Польщі можна було більше зробити для України. Мабуть, все ж вірніше буде оцінювати вклад інженера-архітектора Леоніда Маслова не тим, з якими політичними партіями протягом життя співпрацював його батько (тим більше, що відношення до політичних явищ в суспільстві з часом суттєво змінюється), а тим, що корисного він вніс в українську культуру. А за своє коротке життя Леонід довів, що, всупереч обставинам, смисл життя бачив у наполегливій праці на користь Батьківщині. Він вніс значний вклад у дослідження та пропаганду історико-культурної спадщини і став першим дослідником-професіоналом історії архітектури Волині, який видавав свої праці українською мовою.

¹ Приставка «Сирокомля» може свідчити про причетність роду Маслова до герба з такою назвою. Дослідники вважають, що герб «Сирокомля» вживав Богдан Хмельницький. Див.: *Дашкевич Я. Р.* Родинний клан Хмельницьких // Слово і час. — 1996. — № 3. — С. 67. На цю приставку вказала дружина Леоніда — Євгенія. Про її вживання самим Леонідом не відомо.

² Повідомлення 13 січня 1983 року.

³ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Наукове товариство ім. Шевченка. — Т. 18. — С. 1483—1484.

⁴ Свідчення дружини Леоніда Маслова Євгенії Іванівни від 4 березня 1993 р.

⁵ Те ж.

⁶ Державний архів Волинської області. — Фонд міського управління Луцька. — Особова справа Леоніда Маслова.

⁷ Шлях. — 1937. — № 6. — С. 4.

⁸ Там само.

⁹ Свідчення Євгенії Маслової.

¹⁰ Миколу Маслова вивезли з Луцької тюрми разом з мамою Ірини Левчанівської. Ірина приїжджала до Здолбунова разом з Азою Масловою, щоб побачити засуджених.

¹¹ Енциклопедія українознавства.

¹² ДАВО. — Ф. 158. — Оп. 4. — Спр. 1900.

¹³ ДАВО. — Ф. 158. — Оп. 4. — Спр. 1900.

¹⁴ *Маслов Л.* Архітектура Старого Луцька. — Львів, 1939. — С. 39.

¹⁵ *Politechnika Warszawska. Zbiór pomiarów zakładu.* На кресленнях написання прізвища виконавця Валеріана дещо різниться від загальноновживаного: «Sahojdakowski».

¹⁶ Євгенія Маслова написала, що він «став міським архітектором у Рівному та там залишився до кінця 1939 р.». Так називали головних архітекторів міста.

¹⁷ *Wołyńskie Wiadomości Techniczne.* — Łuck, 1937. — № 11. — S. 4.

¹⁸ Каталог XI виставки. — Варшава: Український мистецький гурток «Спокій», травень 1938. — 16 с.

¹⁹ Свідчення Євгенії Маслової.

²⁰ До нашого часу дехто вважає, що подружжя при переході через кордон загинуло.

²¹ Свідчення Євгенії Маслової.

²² Свідчення Збігнева Ревського від 24 червня 1979 р.